

PAPP JÚLIA

Egy 15. század végi illusztráció „újrahasznosítása” a mohácsi csatáról tudósító német hírlevelekben*

Bár a Jagelló-korszak képzőművészetével, II. Lajos (1506–1526) és Habsburg Mária (1505–1558) udvari kultúrájával, II. Lajos képmásaival és a mohácsi csatához kapcsolódó egyes képzőművészeti ábrázolásokkal foglalkozó tudományos munkákat – régebbieket és moderneket – egyaránt találunk, a mohácsi csata ikonográfiája, vagy a csata több évszázados képzőművészeti recepciójának átfogó, rendszerező igényű bemutatása még nem készült el.¹

Mivel ismereteim szerint sem a mohácsi csatáról, sem annak korabeli helyszínéről nem maradt fenn egykorú, szemtanú által készített ábrázolás, a ránk maradt, a csatával kapcsolatba hozható műalkotásokat nem lehet csak a történeti ikonográfia kritériumai szerint vizsgálni. A művészettörténet és a történettudomány határán elhelyezkedő segédtudomány azoknak a vizuális médiumoknak a forrásértékét tanulmányozza, melyek a történelem folyamatáról adnak képi információt – a kiemelkedő eseményekről, helyszínekről, személyekről éppúgy, mint a hétköznapi életről, a gazdaságról, a viseletekről.² A mohácsi csata ábrázolásainál elsősorban a műalkotások reprezentációs és propaganda funkcióját, szövegkörnyezetét, előképeit és hatástörténetét, a korabeli tömegkommunikációban betöltött szerepét stb. tudjuk értelmezni. Néhány alkotáson a csata eseményeihez egyáltalán nem köthető motívumok jelennek meg, máshol pedig olyan, a korban népszerű képi toposzok, melyek tartalmi vagy szimbolikus megfelelést mutatnak az ábrázolni kívánt eseménnyel. A műalkotások harmadik csoportja a történeti források, leírások alapján próbálja meg a legpontosabban rekonstruálni az ese-

* A tanulmány a *Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és emlékezet* program keretében, a bécsi Collegium Hungaricum és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült. Köszönöm Veszprémy Márton értékes tanácsait a 15–16. századi asztrológiai munkákkal kapcsolatban.

¹ A korábbi kutatások rövid összefoglalását ld.: PAPP Júlia, *Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója = Több mint egy csata, Mohács, Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. Fodor Pál, Varga Szabolcs, Bp., MTA BTK, 2019, 149–193.

² Vö.: BARÁTH TIBOR, *A történeti képkutatás kialakulása, jelen állása és magyar feladatai*, Páris, Magyar Tanulmányi Központ, 1935 (Magyar tanulmányok, 4); VAYER LAJOS, *A történeti művek illusztrálása = Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*, Írták tanítványai, szerk. Kumorovitz L. Bernát, Szilágyi Loránd, Bp., Pécs, Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1938, 507–524.

ményeket, vagy azok egy-egy részletét, illetve a korban népszerű, előképekről kölcsönzött képi toposzokat aktualizál a forrásoknak megfelelően.

A mohácsi csatához kapcsolódó ábrázolásokkal először a közvetlenül az ütközet után megjelent német nyelvű röplapokat, hírleveleket díszítő illusztrációkon találkozunk. A hadieseményekről, várostromokról tudósító hírlevelek a lehető leggyorsabban – bár korántsem mindig a leghitelesebben – tájékoztatták a korabeli olvasókat, akik a 16. század első negyedétől egyre élénkebb figyelemmel és növekvő aggodalommal fordultak a Kelet-Európában folyó török háborúk hírei felé. A csatákról tudósító nyomtatványok illusztrációi leggyakrabban – értelem-szerűen – hadijelenetet ábrázoltak. A csataképeket a hazai és a külföldi szakirodalom³ alapvetően két nagy csoportra osztja: a csataábrázolásoknál egyébként jóval szélesebb témakört (például békekötések, uralkodók találkozása, koronázások stb.) felölelő történelmi eseményképre – ami a hazai szakirodalomban történelmi csataképként szerepel – és a katonai életképekre. Míg a történelmi eseményképek egy konkrét eseményt – esetünkben csatát – mutatnak be több-kevesebb hitelességgel, a katonai zsánerképek a háborús szokásokat, a katonai élet mindennapjait, a háborúban bekövetkező, de egy-egy konkrét helyhez nem feltétlenül köthető eseményt – egy falu kifosztása, kisebb összecsapások, a katonák kegyetlenkedései, a tábori élet sajátos (időnként vidám) pillanatai stb. – jelenítenek meg.

A mohácsi csatához kapcsolódó korai sajtóillusztrációk többsége még nem az ütközetet, vagy annak helyszínét mutatta be, hanem a katonai zsánerképek műfajához tartozó, sokszor felhasznált, általános képi toposzokat tartalmazó fapantszeteket – várostrom,⁴ kisebb csatajelenetek⁵ – mellékeltek hozzájuk. Kivé-

³ AMBRÓZY György, *A magyar csatakép*, Bp., Athenaeum Nyomda, 1940; PFAFFENBICHLER, Matthias, *Das Schlachtenbild im ausgehenden 16. und 17. Jahrhundert*, Dissertation Universität, Wien, 1987; HAJDU István, KAJETÁN Endre, *Csataképek, A magyar hadtörténelem a festészet és a grafika tükrében*, Bp., Zrínyi Kiadó, 1980; RÓZSA, György, *Schlachtenbilder aus der Zeit der Befreiungsfeldzüge*, Bp., Akadémiai, 1987; HALE, John, *Artists and Warfare in the Renaissance*, New Haven and London, Yale, 1990; PFAFFENBICHLER, Matthias, *A barokk csatakép Közép Európában = Zsánermetamorfózisok, Világi műfajok a közép-európai barokk festészetben*, szerk. Mojzer Miklós, Bp., Szépművészeti Múzeum, 1993, 48–65; PFAFFENBICHLER, Matthias, *Das barocke Schlachtenbild. Versuch einer Typologie = Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien* (Band 91), 1995, Wien, 1996, 37–110; PFAFFENBICHLER, Matthias, *Das frühbarocke Schlachtenbild – vom historischen Ereignisbild zur militärischen Genremalerei = 1648 – Krieg und Frieden in Europa*, Hg. von Bußmann, Klaus, Schilling, Heinz, Münster/Osnabrück 24, 10, 1998. 7. 01. 1999 [Katalog zur 26. Europaratsausstellung], Münster, Verlagsgesellschaft 350 Jahre Westfälischer Friede, 1998, Textband 2, 493–500; CUNEO, Pia F., *Artful Armies, Beautiful Battles, Art and Warfare in Early Modern Europe*, Boston, Brill, 2002; GÖDÖLLE Mátyás, *Buda és Pest 1541/42. évi ostromainak ábrázolásai = Tanulmányok Budapest Múltjából*, 40(2017), 165–196.

⁴ *Hernach volget des Bluthundts, der sich nennet eyn Türckischen Kayser gethaten, so er und die seinen, nach eroberung der Schlacht, auff den xxvij. tag Augusti ... an unnsern mitbrüdern der hungerischen Landschafften...getriben hat...* H. n. 1526. Címlap. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. Röpl. 66.

⁵ *Hernach volget des Bluthundts, der sich nennet ein türckischen Keyser Gethaten, so er unnd*

telt képez ez alól az a közelmúltban felbukkant jelentékeny ábrázolás,⁶ mely a csata évében keletkezett illusztrációk közül a legrészletesebben jelenítette meg az ütközetet. (1. kép) A bambergi Staatsbibliothekban őrzött, *Des Türckischen Keyzers Solymon schlacht / So mit dem König von Hungern gethan, Anno rc. XXVI.* című nyomtatvány Mert Sporer mohácsi csatáról szóló 120 soros dalának 38 soros átiratát tette közzé. Sporer tudósító énekének két másik kiadását a témához nem kapcsolódó ábrázolás (landsknechtek harca) illusztrálta.⁷ Közülük

1. kép: A mohácsi csata. Eglyapos nyomtatvány illusztrációja, 1526.
(Des Türckischen Keyzers Solymon schlacht
/ So mit dem König von Hungern gethan, Anno rc. XXVI.)

die seinen, nach eroberung der Schlacht, auff den xxvij. tag Augusti ... an unsern Mitbrüdern der ungerischen Landschafft ... triben hat, Basel, 1526, Adam Petri. OSZK Régi Nyomtatványok Tára. App. H. 18.; *New zeytung. Die Schlacht des Türckischen Keyzers mit Ludouico etwan König zu Vngern geschehen am tag Johannis entheuptung 1526.* [Leipzig, 1526].

⁶ SELÁF Levente, TÓVIZI Ágnes, *Ismeretlen illusztrált röplap a mohácsi csatáról = Magyar Könyvszemle*, 130(2014), 261–271.

⁷ *Eyn new lied von der schlacht die der Ungerisch König und der Türck mit einander gethan haben, Im Speten thon*, Nürnberg, 1526. Újabb kiadása: Nürnberg, 1530 körül. Vö.: SELÁF, TÓVIZI 2014, i. m. 268–269.

az elsőként megjelentet (pontosabban annak egy próbalevonatát) a művészet-történetírás annak a Hans (Leonhard) Schäufoleinnek [Schäufolein] (1482/1483 körül – 1539/1540 körül) a műveként tartja nyilván, aki az 1510-es évek elején bekerülve a Konrad Peutinger (1465–1547) felügyelete alatt dolgozó művészkörbe az I. Miksa (1459–1519) kulturális önreprezentációjában (Gedechtnus) fontos szerepet játszó, az uralkodó életét és tetteit bemutató, sokszorosított grafikákkal illusztrált „regények”, a Weisskunig és az 1517-ben megjelent Theuerdank fametszetei egy részének rajzait készítette.

A Bambergben őrzött egylapos nyomtatványt a keresztény és török hadsereg összecsapását ábrázoló színezett fametszet tette szemléletessé. A fólió nagyságú, fekvő formátumú, feltehetően Hans Hergot (?–1527) nürnbergi nyomdájában készült kiadványon egyértelműen a képi ábrázolás dominál: a szokástól eltérően nem a kép illusztrálja a szöveget, hanem a jelenet alá 5 hasábjában nyomtatott vers szolgál a kép magyarázatául. Hasonló formátummal találkozunk – többek között – Erhard Schön (1491 körül – 1542) Buda 1541. évi ostromát ábrázoló fametszetén.⁸ Bár Sporer verse nem tartalmazta a mohácsi csata részletes leírását, az, hogy a keresztények seregében több ágaskodó oroszlanos cseh zászló látható, talán azokra a sorokra utal, melyek szerint a csata előtt II. Lajos segítséget kért a csehektől, akik küldtek is neki körülbelül húszezer embert.⁹

A fametszet felső részén török és keresztény gyalogosok (köztük landsknechtek) harcát látjuk, míg a jelenet alsó kétharmada a lovasok összecsapását ábrázolja. Bár az alakok kidolgozása alapján közepes képességű metsző közreműködését feltételezhetjük, a mozgalmas, eleven kompozíció jó minőségű metszet- vagy festményelőkép(ek) felhasználására utal. A korszak hírleveleinek, röpiratainak címlapján szereplő metszetekénél jóval igényesebb, összetettebb, leginkább az I. Miksa megrendelésére készült, a kor legnevesebb német művészei által készített sokszorosított grafikai alkotások (Ehrenpforte, Weisskunig stb.) némelyik csatajelenetének kompozíciójával vethető össze. Míg a keresztény nehézlovasság és a török könnyűlovasság összecsapásának népszerű képi toposzá vált ábrázolásai a korban leggyakrabban az egymás felé rohanó, világosan elkülönülő ellenséges hadseregeket mutatják be, Sporer versének illusztrációján már az összecsapást láthatjuk: a közelharcban a törökök benyomultak a keresztények közé, sokukat menekülésre kényszerítve. A csata kaotikusságának, szenvedélyességének ezzel a fajta bemutatásával gyakrabban találkozunk a kortárs itáliai és német történeti festményeken, mint a könyvek, hírlevelek és röpiratok illusztrációin. A felső és az alsó résznek egy vízszintes földcsíkkal történő hangsúlyos elválasztása talán

⁸ SELÁF Levente, *A mohácsi csata visszhangja kortárs tudósító énekekben = „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései*, szerk. Farkas Gábor Farkas, Szebelédi Zsolt, Varga Bernadett, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016, 153.; SELÁF, TÓVIZI 2014, i. m. 270.; Schön metszetéhez vö.: GEISBERG, Max, *The German Single-leaf Woodcut 1500–1550*, New York, Hacker Art Books, 1974. IV. kötet, G.1269–1273.; GÖDÖLLE 2017, i. m. 174–185.

⁹ SELÁF, TÓVIZI 2014, i. m. 264.

azt jelzi, hogy a metsző két vizuális előképet használt, egy gyalogosok, illetve egy lovasok összecsapását ábrázolót.

A mohácsi csatáról tudósító újságokban feltűnnek azok a 16–17. században elterjedt ábrázolások is, melyek a törökök kegyetlenségét mutatták be.¹⁰ Az egyik hírlevél címlapján vallásos ikonográfiai típusra (Betlehemi gyermekgyilkosság) visszavezethető fametszettel találkozunk.¹¹ (2. kép) Az ábrázolás megtalálható egy olyan augsburgi hírlevél végén is, mely a mohácsi csatát követő török pusztításokról számolt be,¹² (3. kép) s a kompozíció egy változatával találkozunk azon a fametszeten is, melyet Bécs 1529. szeptember 26 – október 15. között lezajlott, sikertelen török ostromának beszámolójához mellékeltek.¹³ (4. kép) Feltűnő ugyanakkor, hogy mindhárom lapon – annak ellenére, hogy feliratuk vagy szövegkörnyezetük szerint a törökök által elkövetett kegyetlenségeket ábrázoltak – nem török harcosokat, hanem páncélos keresztény katonákat látunk. Ennek az az oka, hogy a metszetek előképe egy olyan könyvillusztáció volt, mely Johannes Lichtenberger (1426 k. – 1503) *Pronosticatio in Latino* című, 1488-ban megjelentetett kiadványában található.¹⁴ *A Hic debet stare Interfectores armati duo vel*

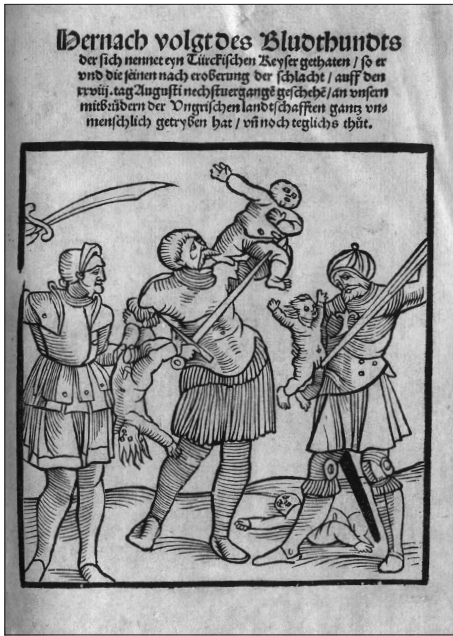
¹⁰ A témához vö.: HARMS, Wolfgang, Feindbilder im illustrierten Flugblatt der Frühen Neuzeit = BOSBACH, Franz, dir., *Feindbilder. Die Darstellung des Gegners in der politischen Publizistik des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Bayreuth, Böhlau, 1991, 141–177; PÜHRINGER, Andrea, *Christen contra Heiden? Die Darstellung von Gewalt in den Türkenkriegen*, = KURZ, Michael, dir., *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie*, Wien-München, Oldenbourg, 2005, 97–119.

¹¹ *Hernach volgt des Bludthundts, der sich nennet eyn Türckischen Keyser; Gethaten, so er und die seinen nach eroberung der Schlacht, auff den xxviii. tag Augusti ... an unsern mitbrüdern der Ungrischen lantschafftten...getryben hat...* Nürnberg, 1526. Címlap. OSZK Régi Nyomatványok Tára. App. H. 188. Vö.: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae. Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok.* Composuerunt Soltész, Elisabetha, Velencei, Catharina, W. Salgó, Agnes, Tom. 2., Budapestini, 1990, M 741.; *VD 16, ZV 2106.* Hasonló tematikájú metszetek illusztrációit közli: Pukánszky Béla, *Mohács és az egykorú német közvélemény = Mohácsi emlékkönyv 1526*, szerk. Lukinich Imre, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926, 281, 283.

¹² *Hernach volgt des Bludthundts der sych nennedt ein Türckischen Keiser gethaten so er vnd die seinen nach eroberu[n]g der schlacht auff den xxviii. tag Augusti nechstuergangen geschehen an vnsern mitbrüdern der Vngrischen lantschafftten gantz vn menschlich triben hat vn[d] noch teglichs tut.* Augsburg, 1526. *VD 16, B 5794.*

¹³ *Des Turcken Erschreckliche belagerung und Abschiedt der Stat Wien. 1529.* [Wittenberg], 1529. Dürriegl, Günter, hrsg., *Wien 1529. Die erste Türkenbelagerung*, kiállítási katalógus, Wien, Historisches Museum der Stadt Wien, 1979, Nr. 174. 77, 79. Vö.: Soltész Zoltánné, *Magyar vonatkozású röplapok eddig ismeretlen nyomdászai = Magyar Könyvszemle*, 92(1976a), 326–327, 4. tétel.; SMITH, Charlotte Colding, *Images of Islam, 1453–1600, Turks in Germany and Central Europe*, London, New York, Routledge, 2014, 45.

¹⁴ A Lichtenberger-könyv illusztrációja és a mohácsi csata, illetve az 1529. évi bécsi ostrom leírásához mellékeltem fametszet kapcsolatáról ld.: Soltész Zoltánné, *Johannes Lichtenberger Pronosticatiojának Mátyás királyra vonatkozó jóslata és illusztrációi = Magyar Könyvszemle*, 94(1976b), 29; SOLTÉSZ 1976a, i. m. 326–327; SMITH 2014, i. m. 43–46. A nagyon kevés példányban fennma-

2. kép: *Cimlapkép*
(Hernach volgt des Bludthundts,
der sich nennet eyn Tüerckischen Keyser,
Gethaten... 1526.)

3. kép: *Hírvél illusztrációja*
(Hernach volgt des Bludthundts
der sich nennet ein Tüerckischen Keiser
gethaten... 1526.)

tres cum gladijs interficientes pueros ut tempore herodis feliratú, a betlehemi gyermekgyilkosságot (Máté 2: 16-18.) elrendelő Herodes korára tehát konkrét utalást is tartalmazó fametszeten három, gyermekeket megölő, középkori páncélt viselő katonát látunk. (5. kép) A kompozícióval – több-kevesebb változtatással – a kiadvány számos 16. századi kiadásában találkozunk, könnyen elérhető lehetett tehát a korabeli kiadók számára. A 16–17. században számos példát találunk arra, hogy egy-egy sokszorosított grafikai ábrázolást teljesen más – néha az eredetivel ellentétes értelmű – téma illusztrálására használnak fel, elég, ha arra utalunk, „amikor Johann Hoffmann nürnbergi kiadó Zrínyi Miklós 1664-es téli hadjáratát,

radt ösnyomtatvány facsimile kiadását a 19. század végén publikálták: *Pronosticatio in Latino. A Reproduction of the First Edition, Printed at Strasburg, 1488*, Rylands, W. Harry, ed., Manchester, Holbein Society, A. Brothers, 1890. A szakirodalomban vita folyik arról, hol jelent meg az első kiadás, a legelfogadottabbnak tűnő nézet szerint Heidelbergben, Heinrich Knoblochtzter kiadójában. Ld. pl.: ZIMMERMANN, Erik, *Der Pfälzer Seher Johannes Lichtenberger (um 1426–1503) – ein Vorreformer?* = BONKHOFF, Bernhard H., hrsg., *Die Anfänge der Reformation in der Pfalz*. St. Ingbert, Conte Verlag, 2016, 220.

4. kép: *Címlapkép*
(Des Turcken Erschreckliche belagerung und
Abschied der Stat Wien. 1529.)

5. kép: *Könyvillusztráció*
(*Johannes Lichtenberger*;
Pronosticatio in Latino... 1488.)

s a felperzselte föld technikáját bemutató térképét újra felhasználva mutatja be a francia hadsereg kegyetlenségét...¹⁵

Johannes Lichtenberger asztrológus¹⁶ a pfalzi Grünbachból származott – erre

¹⁵ G. ETÉNYI Nóra, *John Roger Paas, The German Political Broadsheet 1600–1700, Volume 12, (1686–1700)*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2014. = *Magyar Könyvszemle*, 131(2015), 370.

¹⁶ Vö.: FRANCK, Jakob, *Lichtenberger, Johannes*. = *Allgemeine Deutsche Biographie* 18, 1883, 538–542 [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd104247843.html#dbcontent>; KURZE, Dietrich, *Johannes Lichtenberger. Leben und Werk eines spätmittelalterlichen Propheten und Astrologen* = *Archiv für Kulturgeschichte*, 38, 1956, 328–343; KURZE, Dietrich, *Prophecy and History: Lichtenberger's Forecasts of Events to Come (From the Fifteenth to the Twentieth Century)*; *Their Reception and Diffusion* = *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 21, No. 1/2, Jan. – Jun., 1958, 63–85; Kurze, Dietrich, *Johannes Lichtenberger († 1503). Eine Studie zur Geschichte der Prophetie und Astrologie* = *Historische Studien* Nr. 379. Lübeck, Hamburg, Matthiesen, 1960; KURZE, Dietrich, *Astrologie und Prophetie im spätmittelalterlichen Geschichtsdenken*. = *Historische Studien zur Politik, Verfassung und Gesellschaft. Festschrift für Richard Dietrich zum 65. Geburtstag*. hg. von Mächler, Anita [et al.]. Bern, H. Lang, Frankfurt, München, P. Lang, 1976, 164–186; SOLTÉSZ 1976b, i. m. 25–41; ROBINSON Hammerstein, Helga, *The Battle in the Booklets: Prognostic Tradition and Proclamation of the Word in early sixteenth-century Germany* = „Astrologi hallucinati”. *Stars and the End of the World in Luther's Time*. Zambelli, Paola, ed., Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1986, 129–151; KURZE, Dietrich, *Popular Astrology and Prophecy in the fifteenth and sixteenth Centuries: Johannes Lichtenberger* = ZAMBELLI 1986. i. m.

utal eredeti neve: Grümbach (Grunbach, Grunenbach) is. 1473 és 1477 között III. Frigyes (1415–1493) császár udvari asztrológusaként tevékenykedett. Udvari állása elvesztése után a brambachi plébániát vezette, itt készült el 1488-ban legismertebb munkája, a *Pronosticatio*.¹⁷ A könyv, mely 1576-ig tartalmazott jóvendöléseket, először latinul jelent meg, de nagyon hamar már a művelt humanisták által használt latinnál sokkal szélesebb rétegekhez eljutó német és olasz nyelven¹⁸ is kiadták. Az egyfajta népkönyvvé váló kiadvány hosszantartó népszerűségét – 1501-ig Németországban 11, Itáliában 6 kiadása volt,¹⁹ a 15–16. századból pedig latin, német, olasz és francia nyelven több mint ötven kiadása ismert – feltehetően annak is köszönhető, hogy a viszonylag rövid, egyszerű nyelvezetű, de jóslatokhoz illő módon gyakran homályos leírásokat 1-2 soros, címszerű szövegekkel magyarázott fametszetes illusztrációk tették szemléletesé: a 72 oldalas első kiadás 45 képet tartalmazott. Lichtenberger műve – első kiadásától kezdve – erőteljes grafikai identitással rendelkezett: az illusztrációkat a későbbi kiadók is a mű lényegi elemeként kezelték, gyakran – vállalva a tetemes költségeket – újrametszelve a kompozíciókat.²⁰ Az újrametszett ábrázolások – a gyermekgyilkosságot bemutató itt már tükörfordítottan – még egy 1551-ben megjelent kiadásban is megtalálhatóak.²¹ (6. kép) A könyv népszerűségét megjelenésekor az is növelhette, hogy a jóslatokban a hírekre éhes olvasók a korabeli európai politikai eseményekkel, az egyházi reformokkal, a török terjeszkedéssel kapcsolatos információkat is kaphattak²² – ahogy azt például abban a szövegrész-

177–193; DUKKON Ágnes, *Kora újkori prognosztikonok és kalendáriumok az asztrológiáról, a szabad akaratról és a boldog életről = Corollarium, AAASzeged Suppl. XIII*, 2010, 44–49. http://acta.bibl.u-szeged.hu/32781/1/antiqua_suppl_013_044-049.pdf; GREEN, Jonathan *Printing and Prophecy, Prognostication and Media Change 1450–1550. (Cultures of Knowledge in the Early Modern World)* Ann Arbor, University of Michigan Press, 2011; DEIMANN, Wiebke, *Astrology in an Age of Transition. Johannes Lichtenberger and his Clients = Astrologers and their Clients in Medieval and Early Modern Europe*. Deimann, Wiebke, Juste, David, ed., Köln, Böhlau Verlag, 2015 (*Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte*, 73) 83–104; ZIMMERMANN 2016, i. m. 215–234.

¹⁷ A 15. századi kiadásokról: SCHREIBER, Wilhelm Ludwig, *Manuel de l’amateur de la gravure sur bois et sur métal au XVe siècle*. 5. kötet, 2. rész. Berlin, Librairie Albert Cohn, 1911, 64–66. (Nr. 4499–4505); SCHRAMM, Albert, *Der Bilder schmuck der Frühdrucke*. Bd. XV. Leipzig, Hiersemann, 1932. 1099–1141. kép.; VIGNJEVIĆ, Tomislav, *Darstellungen der drei Stände an der Schwelle zur Neuzeit. Zum Verhältnis von bildlicher Darstellung und gesellschaftlicher Realität = Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 57:1, 2008, 31–50; LÁSZLÓ Anikó, *Apokaliptikus államelmélet és világszemlélet a XVII. században*. Doktori (PhD) értekezés. Bp., 2015, 148 skk.; ZIMMERMANN 2016, i. m. 220–224.

¹⁸ A heidelbergi Heinrich Knoblochter 1490 körül, a latin eredetivel szinte párhuzamosan, *Pronosticatio zu theutsch* címmel megjelentette a német kiadást is. Vö.: KURZE 1986, i. m. 189; GREEN 2011, i. m. 43, 69.

¹⁹ GREEN 2011, i. m. 43. A kiadások felsorolása: 181–183.

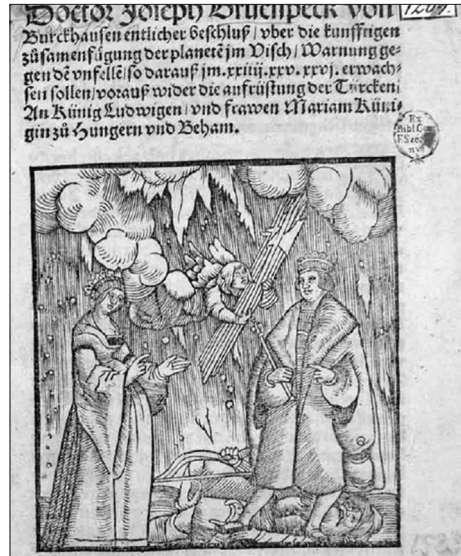
²⁰ GREEN 2011, i. m. 85.

²¹ *Die Weissagung Johannis Liechtenbergers Deutsch mit Schönen Figuren zugericht*. Gedruckt zu Franckfurdt am Mayn durch Herman Gülfferichen... 1551. o. n.

²² GREEN 2011, i. m. 39. A nyomtatott sajtóban megjelent az a mély szorongás is, mely a keresz-

6. kép: Könyvillusztáció
(Die Weissung Johannis Liechtenbergers
Deutsch mit Schönen Figuren zugericht. 1551.)

7. kép: Címlapkép
(Doctor Joseph Gruenpeck von
Burckhausen entlicher beschluß... 1523.)

ben is látni fogjuk, melyhez a gyermekek katonák általi legyilkolását ábrázoló illusztrációt mellékeltek.

Lichtenberger műve – mely a koraközépkori profetikus szövegeket és a kortárs csillagjósolásokat ötvözte – a szisztematikusságot nélkülöző, nagyrészt korábbi (pl. Joacchino da Fiore [Joachim de Floris] (1135 k. – 1202) vagy kortárs asztrológusok jövődöléseit felhasználó kompiláció volt. Legfontosabb forrása a tudós asztrológus, *Paul von Middelburg* (1445–1534) prognosztikonja volt,²³ de merített Eberhard Schleusinger (1430 k. – 1488 után) 1472-ben, illetve 1474-ben nyomtatásban is megjelent *Tractatus de Cometis* című munkájából is. Lichtenberger „dilettáns, „populáris” prognosztikonokat készít: de épp a szakmaiság hiánya járult hozzá népszerűségéhez, a nála jóval műveltebb Middelburg hamarabb feledésbe merült.”²⁴ Nemcsak a korábbi és kortárs asztrológusok voltak ugyanakkor hatással Lichtenbergerre, hanem az ő munkája is a fiatalabb generációra, pl. Joseph Grünpeckre (Grünbeck) (1473 körül – 1532 körül).²⁵

tény Európa lakóit a belső (eretnekmozgalmak) és a külső (török terjeszkedés) fenyegetettség miatt eltöltötte. GREEN 2011, i. m. 65.

²³ SOLTÉSZ 1976b, i. m. 27; DUKKON 2010, i. m. 45; ZIMMERMANN 2016, i. m. 220, 222.

²⁴ DUKKON 2010, i. m. 45.

²⁵ GREEN 2011, i. m. 13. Szó szerinti egyezéseket találunk Lichtenberger könyvének, illetve Johannes BOCARDUS, *Threnodia mirabiliter venturarum militantis ecclesiae* című, 1525 körül megjelent kiadványának szövege között is. Bocardus művéről, az eredeti szöveg teljes közzétételével ld.: SECRET, François, *Aspects oubliés des courants prophétiques au début du XVIe siècle = Revue*

A grammatikusként, humanista történetíróként, papként és orvosként is tevékenykedő Grünpeck 1523-ban megjelent, 1524-re, 1525-re és 1526-ra vonatkozó jóslatokat tartalmazó, II. Lajosnak és feleségének, Habsburg Máriának ajánlott kiadványának címlapképe a fiatal uralkodópárt ábrázolta. (7. kép) A szerző az utolsó sorokban is őket szólítja meg – az ajánláshoz hasonlóan hangsúlyozva a „kegyetlen török kutya” elleni harc szükségességét. Azt tanácsolja a királyi párnak, hogy győzelmi reményeiket ne az emberekbe, hanem az égiekbe vessék: a szent angyalok segítségével le fogják győzni ellenségeiket. Ezt ábrázolja a kiadvány címlapján látható fametszet is, melyen az égből leszálló angyal fegyvert nyújt Lajos felé, a királyi pár lábainál pedig egy halott török hever. A szöveg törökellenes programját hangsúlyozta a füzet végén található két fametszetes illusztráció egyike: a korban rendkívül népszerű ikonográfiai típust képviselő ábrázolás keresztény nehézlovasok és török könnyűlovasok harcát jeleníti meg. A másik fametszeten egyforma ruhát, sisakot viselő gyalogos katonák összezsúplása látható. Míg a címlapkép nagyon nagy valószínűséggel az említett konkrét szövegrész illusztrációjaként ehhez a kiadványhoz készült, a két csatajelenet többször felhasználta, több kiadványban is szereplő fametszet lehetett.

Arra vonatkozó adatot, hogy Joseph Grünpeck asztrológusként vagy csillagászként II. Lajos udvarában tevékenykedett volna, sem a hazai, sem a korábban említett külföldi szakirodalomban nem találtam. Bár Grünpeck 1495-ös itáliai útja után a Magyar Királyságban és Lengyelországban is járt, mivel 1496-ban már Ingolstadtban találjuk, hosszabb időt nem tölthetett nálunk. Fögel József II. Ulászló udvartartásával foglalkozó könyvében ugyan említ egy Grimpeck (Grünpeck) nevű, az udvarban tevékenykedő orgonistát, akivel kapcsolatban nem zárja ki, hogy akár I. Miksa történésze is lehetett²⁶, a Grünpeckkel foglalkozó újabb szakirodalomban erre az egyezésre nem találtam utalást. Felmerül tehát a kérdés, vajon a szerző miért II. Lajosnak és a feleségének ajánlotta a kiadványát? Grünpeck a 15–16. század fordulóján I. Miksa császár titkára, udvari asztrológusa és történetírója volt, tehát később is figyelemmel kísérhette Miksa unokájának, Habsburg Máriának és férjének a sorsát. Tudta azt is, hogy a Magyar Királyságnak kulcsszerepe lehet a Nyugat-Európát is fenyegető török terjeszkedés elleni harcban. Írásaiban (jóslataiban is) – számos, Miksa szolgálatában álló humanista munkáihoz hasonlóan – gyakran találkozunk az uralkodó államreformterveit támogató, azokhoz szellemi háttérrel biztosító utalásokkal, a császár halála után pedig a birodalom egységének és a török terjeszkedés megállításának fontosságát hangsúlyozta. A törökök elleni harc szükségességét hangoztatta V. Károlynak (1500–1558) ajánlott írásaiban is, ezzel a kérdéssel tehát programszerűen foglalkozott, s ennek lehettek részei a Lajosnak és feleségének ajánlott jóslat törökellenes képi és szöveges utalásai is. Grünpeck 1523-ban helyesen mérte fel, hogy

de l'histoire des religions, 173:2, 1968, 173–201. A gyermekgyilkosságot ábrázoló fametszettel illusztrált Lichtenberger-jóslattal való szövegegyezést ld. a 192. oldalon.

²⁶ FÖGEL József, *II. Ulászló udvartartása*. Bp., 1913, 99.

a közeljövőben jelentős összecsapás várható a magyarok és a törökök között, a harc kimenetelét illetően azonban óriásit tévedett.

Az 1488-ban megjelent prognosztikon jóslatainak alapja Lichtenbergernél – s már a forrásaként szolgáló Middelburgnál is – a Szaturnusnak és a Jupiternek a Skorpió jegyében 1484. november 24-én megfigyelt együttállása volt. Bár Lichtenberger közölt néhány fontos történeti személyiségre – köztük Mátyás királyra – vonatkozó jóslatot, a *Pronosticatio* „gerincét nem a történeti személyiségekre vonatkozó jóslatok alkotják. Sokkal behatóbban tárgyalja az egyházzal kapcsolatos problémákat, várható eseményeket, üldöztetéseket, valamint a népet általában fenyegető elemi csapásokat, betegségeket s a török veszedelmet.”²⁷

Lichtenberger kiadványának egy része a Habsburg Birodalom és az egyház jövőjéről szól, de már nem III. Frigyes, hanem az 1486-ban német királlyá koronázott I. Miksa eszkatológikus szerepének középpontba helyezésével: az egyházak helyzetének rosszabbodása és véres háborúk után Miksa az egész világon uralkodni fog.²⁸ Ehhez a részhez tartozott a gyermekeket legyilkoló katonákat ábrázoló fametszettel illusztrált jóslat is, mely konkrét utalásokat tartalmazott az 1480-as években a franciák és a Habsburgok között kirobbant burgundiai örökösödési háborúra: Pikárdia, Flandria, Franciaország nevének említése mellett a Németalföldön I. Miksa uralkodása alatt (sub rege Maximiliano) bekövetkező pusztításokról – közöttük gyermekek megöléséről – is olvashatunk.

A Burgundia fennhatósága alá tartozó területek birtoklásáért Merész Károly (1433–1477) burgundi herceg halála után Franciaország és a Habsburg Birodalom között háború tört ki. I. Miksa 1477-ben feleségül vette Merész Károly lányát, Máriát, így a házassága révén (jure uxoris) jogot formálhatott a területekre. Az öt évig tartó háború után 1482 végén XI. Lajos békét kötött Miksával, melynek eredményeképpen Pikárdia, Anjou és Burgundia Miksának és az az évben lovasbalesetben elhunyt Máriának a lányáé, Margité lett (akit eljegyeztek a francia trónörökösrel), a németalföldi területek pedig Miksáé maradtak. Bár Miksa megszilárdította hatalmát Németalföldön, néhány tartomány és város fellázadt ellene. A bebörtönzésekkel, kivégzésekkel nem tudta elérni az elrettentést, Flandriában és Brabantban általános felkelés robbant ki. 1482 és 1485 között csak erőszakkal tudott uralkodni a területen: „drága pénzen felfogadott zsoldosai pedig dúltak, fosztogattak, mert nem kapták meg az ígért juttatásokat”.²⁹ A felkelés idején egy-

²⁷ SOLTÉSZ 1976b, i. m. 27.

²⁸ ZIMMERMANN 2016, i. m. 222. Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közötti 16. századi hegemonia harcokban a propaganda mind Szulejmán, mind V. Károly köré kiépítette a világvégekorri uralkodók képét, mintegy apokaliptikus szintre emelve a Habsburg-török hatalmi rivalizálást. KONRAD, Felix, *Von der 'Türkengefahr' zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914)? = Europäische Geschichte Online (EGO)*, hg. vom Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz, 2010-12-03. <http://ieg-ego.eu/de/threads/modelle-und-stereotypen/tuerkengefahr-exotismus-orientalismus/felix-konrad-von-der-tuerkengefahr-zu-exotismus-und-orientalismus-1453-1914>

²⁹ SZENDE László, *Habsburg Miksa, az „utolsó lovag” = Rubicon*, 2015, 12, 27.

házi méltóságokat is értek atrocitások, talán erre utal a jóslatnak az egyház nyomorgatására utaló sora.

1489-től a felkelők elleni küzdelmet az 1487-ben Mátyás király (1443–1490) ellen is harcot indító, 1488-ban németalföldi kormányzóvá kinevezett III. Albert szász herceg (1443–1500) folytatta. Erről Lichtenberger 1488-ban megjelent könyvében természetesen még nem írhatott, munkája legismertebb és legjelentősebb 16. századi kiadásában, az 1527-ben Wittenbergben német nyelven, Martin Luthernek (1483–1546) a jóslásokat elítélő, csak a próféták jövőbelátását elfogadó előszavával megjelent kiadásában³⁰ azonban már nemcsak az eredeti szöveghez mellékelte lapszéli jegyzetben találunk utalást Albert herceg szerepére a németalföldi eseményekben,³¹ hanem a képaláírásban is: „Hie stehet drey geharnischter menner mit blossen messern / und tödten die kindlin / wie zur zeit Herodis. Herzog Albrecht zu Sachsen ynn Flandern streit.” (8. kép) A jóslat szövegét tehát 1527-ben már egyértelműen összekapcsolták a burgundiai örökösödési háború eseményeivel, s fontosnak tartották azt is, hogy a birodalom jövőjével foglalkozó általános jóvendülés szövegét konkrét történeti események említésével pontosítsák: a képaláírás egyenesen azt sugallja, hogy a gyermekek megölése az Albert herceg vezetésével folyó – valóban kegyetlen, büntető jellegű – háború idején történt.

A *Prognosticatio* gyermekek legyilkolását ábrázoló kompozíciójának több variánsát ismerjük, mivel az újabb kiadások nem mindig vették át az eredeti kiadvány illusztrációit. Az 1492-ben Mainzban megjelent latin és német nyelvű könyvben³² például még az első kiadás fametszetével találkozunk, egy ugyanabban az évben Modenában kiadott olasz nyelvű változatot³³ azonban már az eredetitől némileg eltérő illusztráció díszített. Új, az első kiadásétól jelentősen eltérő metszetet készítettett Bartholomaeus Kistler az 1499-ben Strassbourgban megjelentetett latin nyelvű kiadáshoz,³⁴ melyen az egyik katona keleties, csavart végű, csúcsos süveget, egy másik pedig turbánszerű (?) fejfedőt visel. (9. kép) Lichtenberger munkáját 1500 és 1521 között Németországban nem adták ki (Itáliában azonban ebben az időszakban is legalább kilenc új kiadása jelent meg).³⁵

³⁰ *Die weissagunge Johannis Lichtenbergers deudsch zugericht mit vleys. Sampt einer nutzlichen vorrede vnd vntrricht D. Martini Luthers. Wie man die selbige vnd gleiche[n] weissagunge vernemen soll.* Wittenberg, 1527. A kiadáshoz vö. pl.: VIGNJEVIĆ 2008, i. m. 33–34; LÁSZLÓ 2015, i. m. 148 skk.; ZIMMERMANN 2016, i. m. 226–230.

³¹ „...Das sihet als sey es von hertzog Albrecht zu Sachsen gesagt / ym niderlandischen streite den Keiser Maximilianum zur lösen”. *Die weissagunge Johannis Lichtenbergers deudsch zugericht mit vleys. Sampt einer nutzlichen vorrede vnd vntrricht D. Martini Luthers. Wie man die selbige vnd gleiche[n] weissagunge vernemen soll.* Wittenberg, Lufft, 1527. o. n. [51.]

³² *Pronosticatio Latina Anno LXXXVIII ad magnam coniunctionem Saturni et Jovis quae fuit LXXXIII. ac eclipsim solis anni sequentis scz. LXXXV. confecta...* Mainz, Jakob Meydenbach, 1492; *Eyn Pronosticatio to theutsch...* Mainz, Jakob Meydenbach, 1492.

³³ *Pronosticatione in vulgare rara e piu...* Modena, 1492.

³⁴ *Hec practica narrat de presenti a[n]no et seque[n]tibus quamplurimis annis de nouis raris et inauditis rebus et gestis que futura sunt in hoc mu[n]do,* Argentinae, Bartholomaeus Kistler, 1499.

³⁵ Egy 1521-es, korábban nem Lichtenberger műveként azonosított teljes kiadásról (*Ein wun-*

8. kép: Könyvillusztáció
(Die weissagung Johannis Lichtenbergers
deutsch zugericht mit vleys.
Sampt einer nutzlichen vorrede vnd vntrricht
D. Martini Luthers... 1527).

9. kép: Könyvillusztáció
(Hec practica narrat de presenti a[n]no et
seque[n]tibus quamplurimis annis de
nouis raris et inauditis rebus et gestis que
futura sunt in hoc mu[n]do... 1499.)

Az 1520-as évek közepétől a német nyelvterületen is visszatért a népszerűségi listákra: 1526-ban négy, 1528-ban hét kiadása jelent meg.³⁶ Egy 1525 körül, (10. kép) illetve egy 1526-ban megjelent német nyelvű kiadásban³⁷ találkozunk először azzal a neves történeti festő, id. Jörg Breu (Preu) (1475 körül – 1536) által készített kompozícióval,³⁸ mely a mohácsi csatáról beszámoló két említett hírlevél illusztrációjának előképeként szolgálhatott. A két Lichtenberger-könyv fametszete megegyezik, csupán annyi a különbség, hogy az 1526-ost díszesebb

derliche seltzame Pronosticatio die do außtruckt was gelucks vnd vngel[ue]cks die grossen Coniunction vnd Finsternis gewirckt haben... Leipzig, Wolfgang Stöckel, 152. VD 16 W 4641) ld.: GREEN 2011, i. m. 43.

³⁶ KURZE 1986, i. m. 189; GREEN 2011, i. m. 43.

³⁷ *Dyse Practica vnnnd Prenostication ist getruckt worden zu Mentz im MCCCCXCII Jar vnd werdt biß man zelt M.D.LXVII jar...* [Augsburg, 1525 k.]; *Dise Practica unnd Prenostication. Ist gedruckt worden zu Mentz im M.CCCC.XCII. Jar Und werdt bisz man zelt M.D.LXVII jar...* 1526. Egy 1526-ban Kölnben, Petrus Quentel nyomdájában megjelent latin nyelvű kiadványban ugyanakkor még az 1488-as kiadás illusztrációjához nagyon hasonló kompozícióval találkozunk: *Prognosticatio Iohannis Liechtenbergers, qam olim scripsit super magna illa Saturni ac Iouis coniunctione, quae fuit Anno M. CCCC. LXXXIII. praeterea ad eclypsim Solis anni seuentis uidelicet LXXXV. durans in annum us[que] M. D. LXVII. iam iterum sublati mendis quibus scatebat pluribus, quandiligentissime excussa : Excusum est hoc prognosticum impensis honesti & spectati uiri Petri Quentel, ciuis Coloniensis, quarto Idus Maij [12 May], 1526.*

³⁸ Vö.: SOLTÉSZ 1976b, i. m. 32–36; VIGNJEVIĆ 2008, i. m. 34; TALKENBERGER, Heike, *Sintflut, Prophetie und Zeitgeschehen in Texten und Holzschnitten astrologischer Flugschriften 1488–1528*. Tübingen, Niemeyer, 1990 (*Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur*, Bd. 26). 59. skk.

keret övezi (11. kép). Figyelemreméltó, hogy míg az 1488-as metszeten mindhárom katonán európai típusú sisakot látunk, Breu kompozícióján a jobb oldali katona turbánszerű fejfedőt visel. Ennek a turbánszerű fejfedőnek kicsit egyszerűsített változata látható a mohácsi csatáról tudósító egyik hírlevél³⁹ címlapképének jobb oldali katonáján is. Az 1526-os Lichtenberger kiadvány illusztrációja jelent meg az asztrológiai munka 1528-as,⁴⁰ illetve 1530-as kiadásában⁴¹ is. A mohácsi csata utáni pusztításokról beszámoló 1526-os augsburgi hírlevél⁴² végén található metszeten (3. kép) a jobb oldali katonán azzal a sisakformával találkozunk, mely az 1525 körüli és az 1526-os Lichtenberger-kiadvány fametszetén látható.

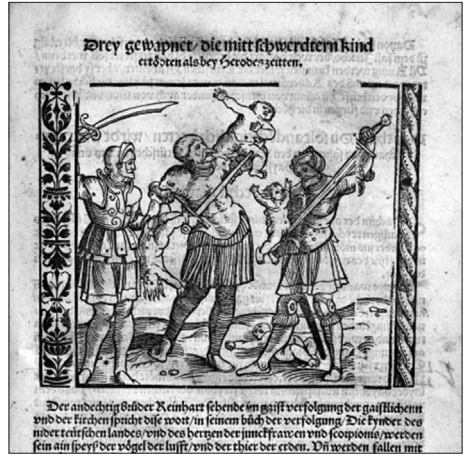
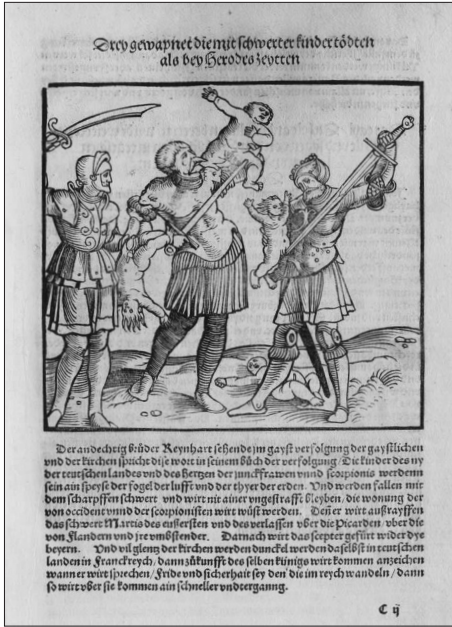
Az illusztrációk összehasonlításával nyomon követhető a fadúc többszöri felhasználásának útja. Az 1525 körüli Lichtenberger-kiadás képe egy ép fadúcról készült, míg az 1526-os, (11. kép) 1528-as (12. kép) és 1530-as (13. kép) kiadás fametszetének jobb oldalán a kardot emelő katona karján, illetve az alatta lévő tájképi részen – a képeken kissé eltérő módon, de jól megfigyelhetően – egy elcsúszás látható. Úgy tűnik, a fadúc a jobb szélén függőlegesen kettétört, ám a kiadó nem csináltatott helyette újat, hanem ezt a sérült dúcot használta fel a későbbi kiadásoknál is. A feltételezést megerősíti, hogy mind a mohácsi csatáról tudósító nürnbergi, (2. kép) mind a csata utáni pusztításokról beszámoló augsburgi hírlevelet illusztráló fametszet (3. kép) jobb széléből egy függőleges csík hiányzik: a katona felemelt karjának és a kard markolatának éppen az a része nem látható, amely az 1526-os prognosztikon illusztrációján a sérülés vonalától kifelé esik. Mivel az augsburgi hírlevél fametszete – a hiányzó jobb oldali rész kivételével – pontosan megegyezik az 1525 körül szintén Augsburgban kiadott Lichtenberger-kiadást díszítő illusztrációval, a két kiadványhoz valószínűleg ugyanazt a dúcot használták, a hírlevélnél azonban a nyomdász nem illesztette össze a két darabot, hanem csak a dúc nagyobbik, egy darabban lévő részét használta fel. A fentiekből következtethetünk a sérülés idejére: az mindenképp a mohácsi csatához kapcsolódó két hírlevél megjelenése előtt történhetett. Mivel a mohácsi csatáról beszámoló másik, nürnbergi hírlevél címlapképe több eltérést (egyszerűsítést) mutat az augsburgi metszetekhez képest, feltételezhetjük, hogy a kiadó új dúcot készíttetett, csupán az augsburgi kép kompozícióját vette át. Abból pedig,

³⁹ *Hernach volgt des Bludthundts, der sich nennet eyn Türckischen Keyser; Gethaten, so er und die seinen nach eroberung der Schlacht, auff den xxvij. tag Augusti ... an unsern mitbrüdern der Ungrischen lantschafften...getryben hat...* Nürnberg, 1526.

⁴⁰ *DJse Practica und Prenostication Johannis Liechte[n]bergers...* Augsburg, Heinrich Steiner, 1528.

⁴¹ *Dise practica und Prenostication Johannis Lyechte[n]bergers, ist gedruckt worde[n] zu Me[n]tz im M.CCCCXCII. Jar. Vnd wert biss man zelt M.D.LXVII Jar. : Darin[n] ein jeder mensch abnemen und erken[n]en mag, wie die vergange[n] zeit auch jetzt die gegenwertig in diser Practica zutriffit...* Augsburg, Heinrich Steiner, 1530.

⁴² *Hernach volgt des Bluthundts der sych nennedt ein Türckischen Keiser gethaten so er vnd die seinen nach eroberu[n]g der schlacht auff den xxvij. tag Augusti nechstuergangen geschehen an vnsern mitbrüdern der Vngrischen lantschafften gantz vnmenschlich triben hat vn[d] noch teglichs tut.* Augsburg, 1526.

11. kép: *Könyvillusztráció*
(Dise Practica unnd Prenostication.
Ist gedruckt worden zu Mentz im
M.CCCC.XCII. Jar Und werdt biß man zelt
M.D.LXVII jar... 1526.)

10. kép: *Könyvillusztráció*
(Dyse Practica vnnnd Prenostication ist getruckt
worden zu Mentz im
MCCCCXCII Jar vnd werdt biß man zelt
M.D.LXVII jar... 1525 k.)

12. kép: *Könyvillusztráció*
(Djse Practica und Prenostication
Johannis Liechte[n]bergers... 1528.)

13. kép: *Könyvillusztráció*
(Dise practica und Prenostication
Johannis Lyechte[n]bergers... 1530.)

hogy – mint láttuk – a nürnbergi hírlevél fametszetének jobb oldalán ugyanaz a rész hiányzik, mint a mohácsi csatáról beszámoló augsburgi kiadvány illusztrációján, arra következtethetünk, hogy a kompozíció előképe ennek a fametszete volt, nem pedig az 1525 körül megjelent Lichtenberger-kiadványé, mely még a törés előtti, teljes dúcra készült.

Lichtenberger művének említett 1527-es, Luther előszavával kiegészített kiadásában található, a gyermekek megölését bemutató ábrázolás (8. kép) nemcsak az előképe volt a Bécs 1529-es török ostromáról beszámoló, említett röplap (*Des Turcken erschreckliche Belagerung und Abschiedt der Stat Wien*) illusztrációjának, (4. kép) hanem a két fametszet – ahogy arra a kutatás már korábban rámutatott – ugyanarról a dúcra is készült: a két metszet keretének nyomáshibái pontosan megegyeznek.⁴³ A wittenbergi Lufft nyomda által kiadott Lichtenberger-kötet fametszetsorozatát a kiváló német festő és fametsző, Georg Lemberger⁴⁴ (1490–1500 k. – 1540–1545 k.) készítette.

Az ártatlan gyermekeket megölő katonák képi ábrázolását tehát a korban különböző történeti események szemléletessé tételénél használták fel: a németalföldi tartományok lázadásának leverését éppúgy illusztrálhatta, mint a törökök európai invázióját vagy a párizsi Szent Bertalan éj (1572. augusztus 23–24.) kegyetlenkedéseit. A képzőművészetben mindig is az ördögi kegyetlenség és brutalitás szimbólumaként szereplő bibliai toposz⁴⁵ kortárs társadalmi-politikai kontextusba helyezése sajátos érzelmi többletet kölcsönzött az ábrázolásoknak: a szemlélők párhuzamot vonhattak a bibliai történetek és saját koruk eseményei között.⁴⁶

Úgy tűnik ugyanakkor, hogy a gyerekek lemészárlásának propagandisztikus képi toposza – mint az ellenség barbárságának, irgalmatlanságának szemléletes bemutatása – a korban legintenzívebben a törökök európai terjeszkedéséhez kapcsolódott: a katonai erőszak eme sokkoló ábrázolásai az egyik legerőteljesebb képi reprezentációjává váltak a keresztény Európa és az iszlám vallású Oszmán Birodalom 15–17. századi harcának. Az ösztönökre, érzelmekre ható, a félelmet tápláló propagandisztikus ábrázolások fontos szerepet kaptak az Európára támadó barbár, civilizálatlan „ösellenség” (Erbfeind) démonizált képének kialakításában és elmélyítésében: azt sugallták, hogy a törökök erkölcs és skrupulus nélküliek, hiszen a társadalom legártatlanabb és védekezésre képtelen tagjait bántják.⁴⁷ A törö-

⁴³ SOLTÉSZ 1976b, i. m. 29; SOLTÉSZ 1976a, i. m. 326–327, 4. tétel.

⁴⁴ REINDL, Isabel, *Georg Lemberger; Ein Künstler der Reformationszeit, Leben und Werk*. Dissertation, Bamberg, 2006. Bd. II. Katalog. 92. (H 1527.5.14. tétel); WELLE, Rainer, *Ein unvollendetes Meisterwerk der Fecht- und Ringkampf literatur des 16. Jahrhunderts sucht seinen Autor : der Landshuter Holzschneider und Maler Georg Lemberger als Fecht- und Ringbuchillustrator?* Purkersdorf, Verlag Brüder Hollinek, 2017.

⁴⁵ Vö.: NENDZA, Elena, „Zerhaut, zerreißt, zerschmettert!” *Der Bethlehemitische Kindermord – ein interkonfessionelles Bindeglied in den europäischen Künsten = Daphnis*, 45(2017), 250–273.

⁴⁶ SMITH 2014, i. m. 43, 46; Theilig, Stephan, *The Change of Imaging the Ottomans in the Context of the Turkish Wars from the 16th to 18th Century = Cahiers de la Méditerranée*, 83, 2011, 1–10. <https://journals.openedition.org/cdlm/6081> 10–11. 12. bekezdés.

⁴⁷ SMITH 2014, i. m. 46.

kök ezeken a diabolikus ábrázolásokon gyakran az Antikrisztust személyesítették meg.⁴⁸ A mai szemlélő számára is elborzasztóak ezek a saját korukban is minden bizonnyal jelentős morális hatást kifejtő képek, mint például egy Bécs 1529. évi török ostromáról beszámoló másik hírlevél címlapja,⁴⁹ Erhard Schön 1529-ben készített, ugyanehhez a témához kapcsolódó fametszete⁵⁰ (14. kép) – mindkettő törökök által karóba húzott kisgyerekeket ábrázolt –, vagy egy 1556-os, harci eseményhez közvetlenül nem is kapcsolódó tudósítás illusztrációja⁵¹ (15. kép).

Az, hogy a 15. század végén, s még inkább a 16. század első felében Európa lakosságának egy része egy idegen kultúrájú és vallású, területszerző igényű, erős ellenség permanens fenyegetésével szembesült, elsődleges reakcióként félelmet és gyűlöletet (Türkengefahr, Türkenfurcht) váltott ki. Az első sokkot a „második Róma”, azaz Konstantinápoly 1453-as török elfoglalása jelentette. Az ostromról szóló tudósítások, melyek részletesen beszámoltak az elkövetett szörnyűségekről (Türkengräuel), már nagyrészt tartalmazták a mohácsi csata, illetve Bécs 1529. évi ostroma után még erőteljesebbé váló 16. századi negatív törökkép sztereotípiáit, toposzait.⁵² A törökökkel kapcsolatos későbbi ábrázolások jelentékeny része is

⁴⁸ KONRAD 2010, i. m. 16. bekezdés; MILLER, Gregory J., *The Turks and Islam in Reformation Germany*, New York, Routledge, 2018, 69.

⁴⁹ *Neue Zeyttung vom Türcken. So ein gut freundt / der darmit vnnd bey gewest ist / vonn Wien herauff gehen Nürnberg geschriben / Dabey von Drey gefangen Turcken / Was man die gefragt / vnd sie darauff geantwort haben. M. D. XXIX.* Würzburg, Balthasar Müller, 1529. OSZK Röpl. 104. Ez a kiadvány a *Neue Zeyttung vom Türcken. So vf. Mitwochen den XX. tag des Weinmons, auß Wien geschriben worden, den nechsten tag nach der Türcken abzug...* [1529] című hírlevél újabb kiadása volt. Az eredeti újság címlapján békésebb ábrázolás, egy kezében zászlót tartó török lovas volt látható. Vö.: WELLER, Emil, *Die ersten deutschen Zeitungen. Herausgegeben mit einer Bibliographie (1505–1599)*, Stuttgart, Tübingen, Litterarischer Verein in Stuttgart, 1872, 102. 51. tétel. Az ábrázolás egy másik hírlevél címlapján is megjelent: *Türkische Belegerung der statt Wienn / So es den vergangenen Herbst / inn disem. XXIX. / Jahre verschinen / und ergangen hat.* Vö.: DÜRIGL 1979, i. m. Nr. 152. 70.

⁵⁰ SCHÖN, Erhard, GOLDENMUNDT, Hans, *Törökök kegyetlenkedése Bécs környékén.* Szinezett fametszet. 1529. Vö.: DÜRIGL 1979, i. m. Nr. 151/7, 66–67. Vö.: HORN, Hendrik J., *Jan Cornelisz Vermeyen, Painter of Charles V and His Conquest of Tunis: Paintings, Etchings, Drawings, Cartoons & Tapestries*, Doornspijk, Davaco, 1989, C85 tétel; *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts, 1400–1700*, Volume XLVII. Rotterdam, Sound & Vision Publishers BV, 2000, 145. tétel, 18, 22; Smith 2014, i. m. Fig. I.1., 43; THEILIG 2011, i. m. 9–12. bekezdés, fig. 1.

⁵¹ *Neue Zeitung, Des türckischen Keisers Absagbrieff, so er newlich dem römischen Könige Ferdinando bey seinem Legaten zugesand.* Wittenberg, Peter Seitz, d. Ä. (Erben), 1556. OSZK Röpl. 225. A két fametszet reprodukcióját – a kiadványok könyvészeti adatai nélkül közli PUKÁNSZKY 1926, i. m. 281, 283.

⁵² KONRAD 2010, i. m. Vö.: SZUROMI Kristóf, *Az ellenségkép árnyékában: az oszmánkép európai aspektusai. Pozitív megközelítések a 16–17. században.* Doktori értekezés. Bp., 2017, 99. A legkorábbi európai nyomtatott hírlevelek közé tartozik az a Turkenkalenderként is ismert, illusztrációt nem tartalmazó, törökellenes propagandakiadvány, amely csupán kilenc hónappal Konstantinápoly elfoglalása után, 1454 júniusában Johann Gutenberg mainzi nyomdájában *Eyn manung der cristenheit widder die durken* címmel jelent meg. Vö.: WUNDER, Amanda, *Western Travelers,*

14. kép: Erhard Schön – Hans Goldenmundt: Törökök kegyetlenkedése Bécs környékén. Szinezett fametszet, 1529.

15. kép: Címlapkép (Newe Zeitung. Des türckischen Keisers Abslagbrieff, so er newlich dem römischen Könige Ferdinando bey seinem Legaten zugesand... 1556.)

ezeket az érzelmeket erősítette fel: a társadalom széles rétegeihez viszonylag gyorsan és nagy távolságra eljutó több ezer hírlevél⁵³ és rölap illusztráció, illetve önálló fametszet gyakran ábrázolta – néha túlzó, apokaliptikus módon felnagyítva – kegyetlenkedéseiket, brutalitásukat. Az ellenséges érzelmek felerősítését szolgálta a törököknek az Erbfeind (ösellenség) mellett leggyakrabban használt elnevezése, a „Tyrannischer, blutdürstiger Bluthund”,⁵⁴ azaz zsarnoki,

Eastern Antiquities, and the Image of the Turk in Early Modern Europe = Journal of Early Modern History, 2003, 7:1–2, 93.

⁵³ A 16–17. századi német hírlevelekhez vö.: SCHILLING, Michael, *Bildpublizistik in der Frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700*, Tübingen, De Gruyter, 1990; SCHUMANN, Jutta, *Das politisch-militärische Flugblatt in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Nachrichtenmedium und Propagandamedium* = HARMS, Wolfgang, Schilling, Michael, dir., *Das illustrierte Flugblatt in der Kultur der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, 1998, 227–258; HARMS, Wolfgang, *Das illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit: Tradition, Wirkungen, Kontexte*, Stuttgart, Hirzel, 2008.

⁵⁴ FÜLEMILE Ágnes, *Az „odalisztk”. Egy orientalizáló képzőművészeti téma jelentésének és recepciójának változásai = Ethno-Lore Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének évkönyve*, 32(2015), 90.

vérszomjas véreb is, mellyel a mohácsi csatáról beszámoló hírlevelek címében is találkozunk. A világi és egyházi hatóságok által egyaránt politikai eszközként alkalmazott szöveges és képi propaganda ébren tartotta az állandó félelem, fenyegetettség érzését, a mozgósítás mellett a társadalmi rend stabilizálásának érdekében megkísérelve egységbe tömöríteni a német területek lakosságát – például a hadiadók emelésének elfogadtatásával, a felsőbbségnek való engedelmesség és a vallási egység szükségességének hangsúlyozásával. Az üzenet fontos eleme volt tehát, hogy a török terjeszkedés a társadalmi, politikai és vallási viszonyokra (s a társadalom minden rétegére) közvetlen és óriási veszélyt jelent. A félelemkeltés eszköze volt az is, hogy a Gonosszá stilizált törököket gyakran ábrázolták ijesztő, groteszk vagy karikatúraszerű vonásokkal, hogy még jobban kiemeljék idegenszerűségüket.⁵⁵

PAPP, JÚLIA

'Recyclage' d'une illustration de la fin du 15e siècle dans les couriers allemands relatant la bataille de Mohács

L'article se propose d'étudier les rapports qui existent entre l'ouvrage de Johannes Lichtenberger – astrologue allemand – paru en 1488 et l'illustration publiée dans deux couriers relatant la bataille de Mohács en 1526. L'illustration représentant le massacre d'enfants – évoquant, à l'en croire la légende de la gravure, le massacre des innocents de Bethléem – figure aussi dans le courier relatant la bataille de Mohács, ainsi que dans les imprimés qui rendent compte du siège de Vienne (1529). Tandis que l'illustration de 1488 s'attache à la guerre de la succession de la Bourgogne (entre la France et les Habsbourgs) et à la campagne de Maximilien Ier aux Pays-Bas, les représentations ultérieures servent à illustrer l'inhumanité cruelle des Turcs Ottomans. Dans l'étude, nous nous efforçons de reconstruire les multiples usages du cliché en bois brisé en nous servant des traces qu'il laissés sur les gravures.

Keywords: 16th century, Battle of Mohács in 1526, Renaissance book illustration, Astrologie, Massacre of the Innocents, Johannes Lichtenberger, Siege of Vienna in 1529.

⁵⁵ UNVERFERTH, Gerd, *Gerissen und gestochen. Graphik der Dürer-Zeit aus der Kunstsammlung der Universität Göttingen*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2001, 130. A témához vö.: WUNDER 2003, i. m. 93; Konrad 2010, i. m.; SMITH 2014, i. m. 41–68; FÜLEMILE 2015, i. m. 90–91; BARTHE, PASCALE, *French Encounters with the Ottomans, 1510–1560*, London, New York, Routledge, 2016, 23. A 17. században sajátos szemléletváltozás következett be a törökök, mint ellenség megítélésében: „Már 1683 őszén, Bécs sikertelen ostroma után komoly politikai tétje volt, hogy sikerül-e a Bécs környékét felégető „ösellenség” kép helyett a kinevethető és legyőzhető török képet megalkotni és elfogadtatni, s a védekezéssel és békekötéssel szemben a támadó háború alternatívájával érvelni a politikai nyilvánosság előtt.” G. Etényi 2015, i. m. 370.